

25. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. – СПб., 1908. – XXV; 406; 116 с.
26. Смолич И. История русской церкви 1700–1917 / И. Смолич. – М., 1996. – Часть первая. – 799 с.
27. Список воспитанников Черниговской духовной семинарии за 1896–1897 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1897. – № 14. – С. 475.
28. Список воспитанников Черниговской духовной семинарии за 1899–1900 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 13. – С. 304.
29. Сушко А.В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861–1884 гг.) / А.В. Сушко. – СПб., 2010. – 256 с.
30. Тарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в Чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. Тарасенко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 39–42.
31. Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 711, оп. 2, спр. 1, арк. 8.
32. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 69, арк. 57.
33. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 81, арк. 11.
34. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 132, арк. 19.
35. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 442, арк. 3.
36. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 1295, арк. 10.
37. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 1607, арк. 201.
38. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2704, арк. 32.
39. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 6032, арк. 2.
40. Щетинина Г. Студенчество и революционное движение в России последняя четверть XIX в. / Г. Щетинина. – М.: Наука, 1987. – 237 с.

Наталія Цыпляк

ВОСПИТАННИКИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ДУХОВНОЙ СЕМИНАРИИ: ПРОИСХОЖДЕНИЯ, СТАТУС, ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматриваются категории воспитанников Черниговской духовной семинарии, а также отражено их классовую принадлежность. Прослежено перспективы, которые ждали выпускников после окончания учебного заведения.

Ключевые слова: Черниговская духовная семинария, Синод, воспитанники, выпускники.

Nataliya Tsyplyak

STUDENTS OF CHERNIHIV THEOLOGICAL SEMINARY: ORIGIN, STATUS, PROSPECTS

The categories of students of the Chernihiv Theological Seminary, and their class affiliation are studied in the article. Prospects, which expected the graduates after their graduation, were traced in it.

Key words: Chernihiv Theological Seminary, Synod, students, gradulators.

УДК 2-472:94(47)«1825-1850»

Олена Приходьон

**ДУХОВНА ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.**

Стаття виконана в рамках держбюджетної теми №4-2012 «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (Регіональний аспект)», яка розробляється кафедрою всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

У статті схарактеризовано стан духовної освіти в Російській імперії за доби правління імператора Миколи I. Доведено, що у другій чверті XIX ст., незважаючи на проведені реформи в

освітній сфері, рівень освіченості більшості священнослужителів залишався незадовільним, що було однією з причин низького авторитету духовенства в суспільстві.

Ключові слова: Російська православна церква, Святіший Синод, Микола I, духовенство, духовна освіта, обер-прокурор, М.О. Протасов.

У Російській імперії Православна церква завжди була тим механізмом, за допомогою якого держава впливала на суспільну думку, тому питання виховання і навчання нового покоління священників завжди залишалося у полі зору владних структур. Не стало винятком і XIX ст., тож не дивно, що питання духовної освіти в Російській імперії ніколи не втрачало своєї наукової актуальності і завжди цікавило дослідників [1; 4; 5; 7; 8; 10; 12; 21; 22; 26; 37; 41; 42; 46]. Незважаючи на це, стан духовної освіти в Російській імперії у другій чверті XIX ст. висвітлений в історіографії фрагментарно, що зумовлює актуальність подальших студій у цьому напрямку.

Впродовж усього XIX ст. духовна освіта поділялась на три ступені: нижчі навчальні заклади – духовні училища (повітові і парафіяльні), середні – духовні семінарії і вищі – академії.

У XIX ст. в сфері духовної освіти була проведена низка реформ – реформа 1808–1814 рр. за доби правління Олександра I, реформа 1839 р., проведена Миколою I, і реформи 1867 р. та 1884 рр., проведені, відповідно, Олександром II та Олександром III, які мали поруч з позитивними і негативні наслідки. Останні загострюються більшою мірою тим, що першочергово кожна окрема реформа мала на меті не так удосконалення духовної освіти, як відображала існуючу політичну ситуацію, тому потреби духовної школи враховувалися не повною мірою [39, с. 480].

Доба Миколи I також носила відчутний відбиток особистості монарха. Його погляди на завдання освіти визначалися практичними міркуваннями. У всіх сферах управління та суспільного життя він прагнув запровадити військовий порядок, дисципліну, однотипність. Це означало, що завдання школи полягало передусім у передачі учням знань, яких було б достатньо для виконання у майбутньому службових обов'язків. Духовна школа мала формувати у майбутніх священників однотипну шаблонну свідомість, бо, крім вчення Церкви та канонічних правил, у духовній сфері не допускались жодні інші точки зору [19, т. 1, с. 17–18; 17, с. 226].

Вже під час коронації у 1825 р. присутнім на ній церковним ієрархам Микола I висловив думку про те, щоб був виданий такий підручник Закону Божого, який можна було б використовувати в усіх школах, у першу чергу – у військових навчальних закладах, а також, щоб був створений Катехізис з точним викладом вчення Православної Церкви з усіх питань віри та моралі [39, с. 484].

Наступного року у відповідь на «высочайшее повеление» імператора Миколи I від 17 червня 1826 р. «О средствах против недостатка в достойных священниках» Московський митрополит Філарет (Дроздов) представив Святішому Синоду «свое особое мнение» [43, т. 2, с. 156–170], в якому наголошував, що однією з причин наявних недоліків є перш за все «недостаток приличного воспитания» [43, т. 2, с. 157], оскільки у багатьох єпархіях семінарії виникли нещодавно і тому є ще багато священників, котрі отримали домашню або паламарську освіту, відтак «кто уже находится в сане священника, хотя с недостатками, но без преступлений, случай заменить его достойнейшим получается не иначе, как глубокою старостию или смертию его» [43, т. 2, с. 157]. Крім того, навчальний процес у семінаріях, на думку митрополита, не відповідав потребам часу й не приносив користі для майбутнього священника. Так, замість іспитів у семінаріях часто використовувались диспути, «отсюда склонность [у семінариса – О.П.] к спорам часто соблазнительным и никогда не полезным для народа» [43, т. 2, с. 158], Для викладання нових предметів інколи не вистачало ні підручників, ні викладачів, а «некоторые наставники в деле своем еще новы, и преподаваемы ими уроки были не в довольном совершенстве» [43, т. 2, с. 159].

Філарет висловив пропозиції щодо вдосконалення навчання у духовних навчальних закладах, зокрема, дозволити викладати богословські предмети російською мовою, заохотити здібних авторів складати підручники науковою, але доступною для розуміння мовою, змінити навчальні програми так, щоб «учение начинало ближе приспособляться к действительным потребностям времени и будущего служения наставляемых» [43, т. 2, с. 159]. Проводячи влітку того ж таки 1826 р. ревізію навчальної частини Московської духовної академії, митрополит Московський відзначив, що «...не могу сказать, чтобы я нашел оный [ход учения – О.П.] в восхождении к совершенству в сравнении с прежним состоянием академии» [43, т. 2, с. 141]. Таким чином, митрополит Філарет (Дроздов) на початку правління нового імператора визнавав необхідність бодай часткового реформування духовних навчальних закладів.

Указом від 11 січня 1828 р. імператор доручив Святішому Синоду розробити проект заходів щодо підвищення успішності освіти вихідців з духовного стану та рівня матеріальної забезпеченості парафіяльного духовенства. Відтак, указом від 6 грудня 1829 р. було затверджене вже згадане «Положення про способи покращення становища духовенства», один з розділів якого був присвячений розподілу на місця служіння випускників духовних училищ [14]. Положенням відзначались позитивні зрушення, спричинені освітньою реформою 1808–1814 рр., зокрема, збільшення чисельності учнів духовних училищ, а відтак і освічених священників. Внаслідок цього, єпархіальному начальству наказувалось висвячувати у священницький сан по можливості лише випускників духовних семінарій або академії [14, §1]. Висвячувати у священники осіб без відповідної освіти, але «с усердием и добрым разумением поучающих в Слове Божием, одобряемых в поведении и имеющих не менее 30 лет от рождения» [14, §3] дозволялося лише у крайніх випадках, зокрема, тоді, коли не знайдеться випускника семінарії чи академії без місця [14, §2]. У Положенні вказувалося на те, що для заміщення посади священника має бути встановлений віковий ценз не менше 30 років, з цією метою «к слушанию высших наук, как то философия и богословие, допускаемы были ученики достаточно наставленные в пригготовительных науках, а дети незрелого учения и возраста удерживаемы были в низших классах» [14, §7]. Цю норму давно відстоював і митрополит Філарет (Дроздов) [43, т. 2, с. 230–231].

Положення передбачало, що випускники семінарій, які не отримали парафії, продовжували перебувати під наглядом семінарії, а позбавлені засобів до існування залишались на її утримання доти, доки не отримають місця «дабы вернее употребить сие время на дальнейшее образование себя и на пригготовление к будущему своему служению» [14, §5]. Переважне право висвячення у священники і вибір парафії надавалось випускникам академії, які відзначились «учением и благонравием» [14, §4]. Випускникам духовних навчальних закладів за рахунок синодальних Біблейських сум надавались у пожиттєве користування Святе Писання та інші духовноучбові книги, а Синод мав скласти перелік тих книг, які мали знаходитись у кожній церкві [14, §6], чим було започатковано створення церковних бібліотек. Крім того, Положення встановлювало обов'язкове відпрацювання строком 4 роки для тих випускників, котрі навчалися у духовних навчальних закладах коштом духовного відомства, але після їх закінчення не захотіли ставати священниками. Ті ж, хто не бажав відпрацювати вказаний строк, мали повідомити про свій намір не висвячуватись у сан не пізніше, ніж після проходження половини семінарського курсу; надалі такі особи втрачали право на утримання за рахунок навчального закладу [14, §8]. Указ містив особливі вказівки щодо дітей духовенства, котрі не отримали освіти в духовних училищах через бідність, неухажливість батьків або «по причине слабых способностей». Такі діти мали бути «наставляемы родителями и родственниками в чтении и пении, в Катехизисе и Церковном Уставе», ті ж, освітою яких батьки не займалися, мали бути відправлені до повітових чи парафіяльних училищ. Все це мало здійснюватись під контролем єпархіальних архієреїв через благочинних. Тих же учнів, котрі й після таких заходів «по неспособности или несклонности» до навчання виявилися неготовими займати церковні посади, відсилали до Губернської управи «для избрания другого рода жизни» [14, §9].

Окрім цього, указ від 6 грудня 1829 р. наголошував на необхідності перегляду і доповнення Статутів духовних училищ 1808–1814 рр. [14, п. 1], а також складання нових штатів семінарій відповідно до того, що учні, котрі у парафіяльних та повітових училищах навчалися коштом батьків, у семінаріях будуть продовжувати навчання і утримуватись за рахунок держави [14, п. 2].

У 1830 р. митрополит Філарет (Дроздов) направив імператору записку, в якій зазначав, що Державна Рада виключила з проекту, підготовленого Святішим Синодом, деякі положення, а інші навпаки доповнила на власний розсуд і саме такий, відредагований Державною Радою варіант, був затверджений імператором 6 грудня 1829 р. як «Положення про способи покращення становища духовенства». Так, митрополит наголосив, що Державна рада ліквідувала державні дотації на отримання освіти дітьми духовенства у навчальних закладах нижчих ступенів і вводила навчання у повітових і парафіяльних училищах за рахунок батьків як загальне правило, що стане непосильним тягарем для бідного духовенства [43, т. 2, с. 275]. Але, на нашу думку, законодавець мав на увазі те, що учні, котрі навчалися в училищах коштом батьків, продовжувати навчання у семінарії обов'язково будуть за державний рахунок. Водночас Філарет (Дроздов) відзначив, що утримувати усіх без винятку семінаристів за рахунок держави є «избыточествующей щедростью... не нужно и не полезно, обременительно для училищного хозяйства» [43, т. 2, с. 275], оскільки багато з них під час навчання живуть вдома або ж у родичів і не потребують державного утримання. До того ж, керівництво

семінарій не завжди мало змогу надати житло всім учням, адже їх чисельність іноді досягала від 400 до 700 осіб.

Митрополит наголосив також на тому, що Положення 1829 р. містить певні казуси. Так, п.2 надавав усім без винятку учням державне утримання, а параграф 8 позбавляв державного забезпечення тих семінаристів, котрі не бажали після її закінчення приймати духовний сан [43, т. 2, с. 275–276]. Але, на нашу думку, зазначені норми не суперечать одна одній, оскільки учні позбавлялись утримання за семінарський кошт не повністю, а лише на другу половину навчального курсу, після їх відмови служити після завершення навчання у духовному відомстві. Крім того, навчання для них залишалося безкоштовним – держава лише припиняла фінансувати їхнє проживання і харчування в семінарії. Та й таке обмеження фінансування видається доволі справедливим, адже надавати освіту й утримувати тих учнів, котрі потім не будуть служити за фахом є невиправданою витратою бюджетних коштів.

Філарет (Дроздов) відзначив, що Державна Рада допустила помилку при підготовці зазначеного Положення, не коректно зафіксувавши норму, яку містив у підготовлений Синодом проект: замість того, аби дозволити єпархіальному начальству самому розподіляти випускників семінарій на місця служіння і заборонити випускникам-відмінникам самостійно обирати парафію, Державна Рада вчинила навпаки, перетворивши виняток у правило. Зрештою це може призвести до того, що виникнуть труднощі з заміщенням бідних чи віддалених парафій. Також митрополит наголосив на відсутності у Положенні норми, яка б підтверджувала головування в духовних училищах єпархіального начальства, оскільки деякі архієреї розцінили запровадження управління зазначеними навчальними закладами відповідно до Статутів як обмеження власних управлінських повноважень [43 т. 2, с. 277–279].

Таким чином, деякі норми указу 1829 р. духовенство в особі митрополита Філарета (Дроздова) розкритикувало, відзначивши їх невідповідність підготовленому Синодом проекту.

Вже сам факт цього указу свідчив про неприйняття Миколою I освітньої реформи 1808–1814 рр. Порівнюючи становище духовних навчальних закладів після реформи 1808–1814 рр. і у перші роки правління Миколи I, Філарет (Амфітеатров), тоді ще єпископ Рязанський, писав Філарету (Дроздову): «На духовные училища смотрю я как на прекрасное растение, которое, благодатию Божиею и милостию монаршею было согреваемо и поливаемо, начинало только расцветать и обещало обильный плод, но вдруг засуха. Бог весть, откуда повеял засушительный ветер, и когда он перестанет, и что будет с сим растением» [23, с. 124]. Але на кардинальні зміни Микола I не наважився: нововведення були поступові і стосувалися конкретних питань.

Якщо два перші обер-прокурори за доби Миколи I – князь П.С. Мещерський та С.Д. Нечаєв не зрозуміли цих прагнень Миколи I, то третій, граф М.О. Протасов, будучи генералом, який пройшов миколаївську школу воєнної дисципліни, повністю поділяв погляди імператора. Комісія духовних училищ, яка практично не залежала від Святішого Синоду, а відтак, і від обер-прокурора, не поспішала переглядати шкільні статuti, як того вимагав М.О. Протасов, а запропонувала лише створити спеціальну комісію для обговорення питання про вже існуючі підручники та необхідність підготовки нових. Після цього обер-прокурор домігся дозволу імператора на «реформу» духовних шкіл шляхом виправлення їхніх статутів або, навіть, заміни їх новими, але вже без будь-якої участі згаданої Комісії.

М.О. Протасов розпочав з того, що розіслав ректорам академій та семінарій циркуляр, в якому запропонував викласти їхню думку щодо заходів з покращення навчання. Схвалення обер-прокурора отримали ідеї ректора В'ятської семінарії Никодима (Казанцева), якого 1838 р. викликали до Санкт-Петербургу. Але вибір М.О. Протасовим свого найближчого помічника виявився не зовсім вдалим, оскільки архімандрит Никодим дуже цінував думку митрополита Філарета (Дроздова), котрий дивився на плани М.О. Протасова більш ніж стримано. Зрештою, пізніше, вже будучи єпископом, Никодим (Казанцев) належав до тих ієрархів, котрі критикували політику держави щодо церкви [2].

Розмову з обер-прокурором архімандрит Никодим майже стенографічно відтворив у своїй роботі «О Филарете митрополите Московском, моя память» [20]. М.О. Протасов розкритикував духовенство та викладачів духовних навчальних закладів: існуюча система освіти, на його думку, не відповідала ні цілям держави щодо просвітництва народу, ні обов'язкам Церкви по відношенню до держави. «Вы учились не столько для себя, сколько для нас, – говорил М.О. Протасов. – Вы наши учителя в вере. Но мы вас не понимаем. Ваше богословие очень выпрєнно. Ваши проповеди высоки... У вас нет народного языка. Вы чуждаетесь церковности. Практическое богослужение вам не известно. Вы почитаете для себя низким знать и изучить его, оттого смешите, вступая в

священную должность. Не умеете ни петь, ни читать, не знаете церковного устава. Вами руководят дьячки, над вами издеваются начитанные мещане». Щодо стану шкільної освіти обер-прокурор зауважив: «В ваших школах нет специальности. Вы хотите быть и почитаться универсально учеными. Это ошибка. У нас всякий кадет знает марш и ружье; моряк умеет назвать последний гвоздь корабля, знает его место и силу; инженер пересчитает всевозможные ломы, крюки, лопаты. А вы, духовные, – продовжував М.О. Протасов, – не знаете ваших духовных вещей! Вы изобрели для себя какой-то новый язык, подобно медикам, математикам, морякам. Без толкования вас не поймешь. Это тоже нехорошо. Говорите с нами языком, нам понятным, поучайте закону Божию так, чтобы вас понимал с первого раза последний мужик! Подумайте хорошенько и мне скажите, что нужно изменить в семинариях? Как упростить существующие науки? Не нужно ли ввести новые, и какие именно? Не надобно ли иные науки сократить, а другие и вовсе выгнать? Помните: семинария не академия! Из академий идут профессора, им много знать нужно. Из семинарий поступают во священники по селам. Им надобно знать сельский быт и уметь быть полезными крестьянину даже в его делах житейских... На что такая огромная богословия сельскому священнику? К чему нужна ему философия, наука вольномыслия, вздор, эгоизма, фанфаронства? Пусть лучше затвердят хорошенько катехизис и церковный устав, нотное пение. И довольно! Ты не знаешь, – звертався М.О. Протасов до архімандрита Никодима, – когда я напоянул государю, что в духовных семинариях читают философию, государь с гневом и в недоумении воскликнул: «Как? У духовных есть философия, эта нечестивая, безбожная, мятежная наука? Изгнать ее!». Архімандрит розповів про зустріч з обер-прокурором митрополиту Філарету (Дроздову). Останній, не знаходячи слів, лише повторював «Куда идут? Чего хотят?» [20, с. 34–43].

Зауваження М.О. Протасова з приводу рівня освіченості парафіяльного духовенства та стану духовної освіти в Російській імперії були, загалом слухні, але всі намагання ректора Казанської семінарії Никодима впорядкувати новий статут для семінарій саме за вказівками обер-прокурора успіху не мали.

Таким чином, процес навчання М.О. Протасов прагнув спростити [39, с. 429]. Він був деякою мірою правий, коли в розмові з ректором казанської семінарії Никодимом наголошував, що навчальні плани та устава Комісії духовних училищ майже не враховували ту обставину, що більшість випускників духовних шкіл мали стати сільським священиками, та й взагалі, тогочасний стан духовної освіти вимагав змін. Забудування, бездумне затвердження напам'ять були звичними для духовних шкіл і являли собою результат методу навчання, який не дозволяв учню жодного відступу від дефініцій і трактувань вчителя. Від гарного учня не чекали нічого іншого, окрім точного, найчастіше бездумного, повторення того, що сказав викладач. У семінаріях тих викладачів, які намагалися викладати свій предмет у більш вільній формі, звинувачували у недостатньому володінні матеріалом і вільнодумстві [43, т. 2, с. 156–170]. Зважаючи на таку ситуацію, відгуки колишніх семінаристів про своїх викладачів були не дуже позитивні: «Профессора представляют из себя посредственность, – писав колишній семінарист у 40-х рр. XIX ст., – занимаюсь исключительно чтением уроков по составленным заранее запискам. Лишь несколько чудаков преподают хорошо, но и те давали лишь в сущности объяснения к сказанному в учебниках или их конспектах» [13, с. 147, 392; 35, №7, с. 153]. Така система освіти не могла викликати в учнів та студентів інтерес до навчання, а, навпаки, призводила до апатії та несприйняття навчального матеріалу, але подібна методика викладання цілком задовольняла керівництво [24, с. 121; 34, с. 203; 43, т. 2, с. 139–144, 411–420], тому для здійснення своїх намірів щодо реформування системи духовної освіти, М.О.Протасов не міг розраховувати на підтримку керівників духовних навчальних закладів.

Реформа духовної освіти М.О.Протасова була розпочата 1 березня 1839 р. публікацією «Положення про Духовно-навчальне управління при Святішому Синоді», в якому говорилося: «Вникая в необходимость тесной связи между управлением Православной церкви и воспитанием юношества... Мы признали за благо сосредоточить в Святейшем Синоде, как в едином главном духовном правлении империи Нашей, высшее заведование духовно-учебной частью, которое доселе вверено было особой Комиссии духовных училищ, а надзор за повсеместным исполнением существующих по сей части законов вверить обер-прокурору Святейшего Синода» [25]. Таким чином, згідно з цим імператорським указом Комісія духовних училищ була замінена Духовно-навчальним управлінням на чолі з обер-прокурором і в такий спосіб закріплювався його нагляд за духовною освітою. У підпорядкуванні обер-прокурора знаходились справи, які потребували суворого нагляду за їх реалізацією, а також ті, які стосувались служби осіб, котрі не належали до духовного стану. Святіший Синод розглядав ті справи духовно-навчального відомства, які стосувались

основних питань освіти й виховання осіб духовного стану, училищної служби духовенства, а також щодо розпорядження духовно-училищними капіталами і прибутками.

Таким чином, незважаючи на головування обер-прокурора у Духовно-навчальному управлінні, простежувалося розмежування його повноважень і компетенції Синоду щодо деяких справ духовно-навчального відомства. Найбільш важливі з них, зокрема ті, які стосувались навчально-виховного процесу та участі осіб духовного стану в ньому як учнів або викладачів, вирішувалися колегіально Синодом, який обмежував одноосібну владу обер-прокурора.

Директором Духовно-навчального управління був призначений О.І. Карасевський – колишній очільник Комісії духовних училищ, «человек добрый, деликатный, не заносчивый, не вспыльчивый... Он был слепо предан Протасову, точно выполнял все его предписания, и умел по одному намеку обер-прокурора угадать его желания» [35, №7, с. 176].

Сам обер-прокурор, характеризуючи стан духовної освіти в імперії у своїх щорічних звітах імператору, так оцінив суть реформи: «Начальство исходило из того, что воспитание вверенных ему юношей при всех потребностях нашего времени не изменяется в своем основании» [31, с. 110 зв.]. Це ще раз доводить прагнення М.О. Протасова змінити лише форму освіти й виховання, а їхня суть залишалася старою, глибоко консервативною і вже не відповідала вимогам часу, про що свідчать постійні закиди на адресу духовенства щодо його неосвіченості й закостенілості. Тому варто погодитись з оцінкою реформи духовної освіти М.О. Протасова, даною священиком і церковним істориком М. Морощкіним: «Поверхностно знакомый с сущностью и характером духовных дел, особенно духовного образования, Протасов более обращал внимание на внешний блеск и форму, и мало заботился о внутреннем содержании» [19, ч. 1, с. 158].

Ще до видання указу 1839 р. М.О.Протасов почав наводити лад у Петербурзьких академії та семінарії. Збереглися спогади свідка цих перетворень, професора академії Д.С.Ростиславова, який поділяв погляди деяких своїх колег, котрі виступали проти «засилля» ченців у духовній школі, і вбачав в діях обер-прокурора чимало позитивного, сподіваючись на обмеження влади єпископів та ректора в академії. Зважаючи на це, його опис воєнізації Петербурзької академії та єпархіальних семінарії виглядає досить переконливо. Так, Д.С.Ростиславов згадує, що після нововведень обер-прокурора М.О.Протасова, до церкви доводилося ходити строем. Але були і позитивні моменти, серед яких автор називає покращення санітарно-гігієнічних умов навчання та проживання студентів, збільшення асигнувань на продукти харчування, забезпечення нехай і однотипним, але досить пристойним одягом і т.д. Стан, в якому М.О.Протасов побачив Петербурзьку академію, був дійсно жахливим: у студентських кімнатах панував безлад, вони були переповнені й одночасно слугували робочими приміщеннями, в яких студенти готувалися до занять. М.О.Протасов наполіг на облаштуванні спеціальних спальних кімнат, у яких, як і в кадетських корпусах, дозволялося знаходитись лише вночі [35, №7, с. 132–138, 156, 163–171; №8, с. 585; 19, ч. 1, с. 159; 10, с. 291–292].

Але якщо Петербурзька академія підпорядковувалася новим правилам, то Московський митрополит Філарет (Дроздов) відмовився їх запроваджувати, тому Московська академія долучилася до цих нововведень значно пізніше – аж на початку 50-х рр. XIX ст. Відтак, за спогадами одного зі студентів, в академії життя було досить вільним, а через переповнені приміщення, студентам доводилося готуватися до занять як на базарі [38, с. 70–73; 43, т. 4, с. 423].

Як і раніше, академії підпорядковувалися нагляду відповідних єпархіальних архієреїв. Хоча Петербурзькій академії, після призначення на посаду обер-прокурора графа М.О.Протасова, доводилося більше остерігатися його втручання, аніж престарілого митрополита Серафима. Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) мало цікавився справами підзвітної йому академії, але його наступник митрополит Філарет (Амфітеатров), навпаки, слідкував за тим, щоб навчання в академії проходило в консервативному дусі [39, с. 487]. Московська академія знаходилася під наглядом митрополита Філарета (Дроздова), який контролював як діяльність викладачів, так і життя студентів. Його цікавила не лише наукова кваліфікація професорів, але, перш за все, їхнє ставлення до питання віри. «Безверный наставник на всякой кафедре вреден для академии», – говорив Філарет (Дроздов) [43, т. 5, с. 109]. Його відвідини лекційних занять та регулярна присутність на іспитах наводили жах і на професорів, і на студентів. У присутності останніх митрополит Філарет нерідко в досить різкій формі критикував висловлювання викладача. Результатом такого контролю, досить сумнівного з педагогічної точки зору, стало те, що викладачі у своїх лекціях орієнтувалися на думку митрополита. «Філаретівський дух» сформував не одне покоління вихованців Московської академії, визначивши їх богословські та церковно-політичні погляди.

Нові педагогічні порядки з рисами військового виховання, запроваджені обер-прокурором М.О.Протасовим, з Петербурзької академії перейшли й до інших академії. У Казань їх приніс архімандрит Іоанн Соколов. Будучи ректором Казанської академії, він регламентував навіть зачіски студентів, на богослужінні розставляв їх за зростом, а також запровадив формений одяг.

Розповсюдження подібної регламентації відчували на собі учні та студенти більшості духовних навчальних закладів. Періодичним послабленням такого роду нововведень сприяли, хіба що, часті зміни провідних педагогів, зокрема, ректорів. Послідовність у вихованні деякою мірою підтримувалася інспекторами, які рідше змінювалися на посадах. Особливо жорсткі були порядки в Москві, де намагалися, в дусі митрополита Філарета, по можливості ізолювати студентів від життя за стінами академії. Зворотною реакцією в академіях, зокрема в старших класах семінарій, були значні порушення студентами дисципліни.

У провінційних духовних школах, зрозуміло, становище було ще гіршим, ніж у столицях. Порівнюючи мемуари початку 20-х та 50-х років, видно, як мало змінилися за цей час і умови життя студентів, і сама система освіти й виховання [13; 2; 3; 15; 16; 36, т. 1; 44; 45; 18].

У 1840 р. «нові правила» викладання в семінаріях, затверджені Миколою I, почали запроваджуватись у практику і вже 1841 р. були вони діяли майже у всіх навчальних закладах, окрім 416 училищ і шкіл при церквах і монастирях [30, арк. 99 зв. – 100]. У річному звіті обер-прокурора імператору за 1840 р. відзначалося, що, відповідно до цих правил «вся система семинарського учения решительно преобразована на основе новых правил. Она получила более общенародности, не утратив и существенных классических достоинств, ограничен круг менее нужных предметов, введены другие, необходимые в хозяйственном быту сельским священникам и прихожанам» [29, арк. 111 зв.]. Так, на думку обер-прокурора, з основних дисциплін семінарської програми найбільш важливим для сільського священника є пастирське богослов'я та гомілетика. Загальноосвітні предмети скорочувалися, а філософія зводилась до логіки та психології. Однак були введені нові предмети, знання з яких більш потрібні, на думку імператора та обер-прокурора Святішого Синоду, у практичній діяльності сільського священника: основи медицини, сільського господарства та природознавства. З 1843 р. у деяких семінаріях почали навчати іконопису «чтобы заложить основы православной школы иконописи» [32, арк. 111 зв. – 112]. Обер-прокурор М.О.Протасов у своєму щорічному звіті імператору так оцінював стан духовної освіти в імперії на 1843 р.: «Самый большой духовный подвиг – в простых классах искоренить невежество, в более образованных развеять ложные мудрования... Система новая учения в семинариях дает ныне воспитанникам более практическое направление к цели пастырского звания, но все равно образованных только половина священников» [32, арк. 109 зв.].

До реформи М.О.Протасова викладання богослів'я, філософії та деяких інших дисциплін велося латиною, вона ж слугувала й розмовною мовою в духовних навчальних закладах [39, с. 487]. Реформа прирівняла статус латини до інших предметів, а викладання перейшло на російську мову. За перехід на російську мову викладання ще 1826 р. виступав митрополит Філарет (Дроздов), оскільки на його думку, «учении особенные усилия и большую часть времени употребляли на изучение латинских ораторов и стихотворцев, от сего происходили священники, которые... лучше могли говорить и писать на латинском языке, нежели на русском.» [43, т. 2, с. Відтак, з 1840 р. у семінаріях на латину відводилося лише по три уроки на тиждень на першому і по два на другому дворічному курсі. В академіях збереглося лише читання латинських авторів. Незважаючи на те, що латина втратила свою колишню роль мови спілкування, їй все одно надавали великого значення. Так, 1852 р. архієпископ Інокентій (Борисов) скаржився на те, що у семінаріях багато часу й зусиль витрачалось на зайве вивчення латинської та грецької мов [42, т. 2, с. 4–25; 38, с. 96; 47, с. 335, 342, 352, 418, 446].

Незважаючи на значне скорочення, згідно з реформою 1839 р., загальноосвітніх предметів, програма навчання в духовних закладах освіти розраховувалась на шість років і залишалася досить широкою. На першому дворічному курсі викладались логіка та психологія, російська література, загальна світська історія, алгебра, геометрія і топографія, фізика, природна історія, народна медицина, латина та грецька мова, як обов'язкові і старовірська, французька та німецька мови, як факультативні предмети. До навчального плану філософського та богословського дворічного курсу входили догматика, богослов'я, неправославні віросповідання, церковна риторика (гомілетика), біблійна та церковна історія, біблеїстика, патристика, літургика, герменевтика, церковне право та історія Руської церкви. Таким чином, незважаючи на прагнення уряду й синодального обер-прокурора, скоротити кількість навчальних дисциплін та ввести нові предмети, виходячи з їх

практичного значення для сільського священика, навчальні плани духовних закладів залишилися досить наукомісткими [39, с. 432].

Після закінчення академії студенти були зобов'язані стати або священиками, або викладачами духовних шкіл – саме таке побажання було висловлене імператором «височайшим повелением» Святішому Синоду від 17 червня 1826 р. [43, т. 2, с. 156] і законодавчо закріплене указом від 6 грудня 1829 р. [14]. Найчастіше студенти обирали останнє, але єпархіальні архієреї іноді «підштовхували» викладачів семінарій та повітових училищ до прийняття священства. Вихід з такого становища підказало канонічне право, відповідно до якого, одруження на вдові було перешкодою для посвячення у сан. Як наслідок, одруження на вдовах набуло такого поширення, що 1834 р. Святіший Синод заборонив єпархіальним архієреям надавати дозвіл студентам духовних навчальних закладів одружуватися на вдовах, передавши це право Комісії духовних училищ. Але на кінець 40-х рр. кількість випускників семінарій значно перевищувала кількість вакансій священиків: станом на 1849 р. не мали парафій 7 500 випускників. Тому Херсонський архієпископ Інокентій (Борисов), як член Святішого Синоду, запропонував заборонити на певний час молодшим синам церковнослужителів вступати до семінарій. Ця пропозиція викликала у Синоді шквал протестів, які були аргументовані тим, що такий захід значно зменшить кількість осіб, насправді здібних до вищих церковних посад. За пропозицією Петербурзького митрополита Никанора (Клементьєвського) вирішення цього питання було доручене спеціальній комісії, за підсумками роботи якої Святіший Синод звільнив дітей духовенства від обов'язку вступати до духовних навчальних закладів, дозволивши їм отримувати домашню освіту, а для шкіл середніх та нижчих ступенів була обмежена кількість учнів [19, ч. 1, с. 424, 51–52, 106, 116, 132]. Крім того, щоб запобігти переповненню нижчого класу семінарії, після навчання в якому студент ставав псаломщиком, для останніх був відкритий додатковий клас [39, с. 430].

У 1843 р. було покладено початок окремої системи жіночої освіти для вихідців з духовного стану [32, арк. 112 зв. – 113]. Однією з причин такого заходу було те, що платня за навчання у школах для дівчат, які, за винятком навчальних закладів «відомства імператриці Марії», були приватними пансіонами, була зависокою для духовенства. Нововідкриті жіночі школи, які частково утримувалися коштом єпархіальних попечительств, найчастіше призначалися для сиріт духовного звання. У 1855 р. було вже 22 такі школи. Зразком для них слугувала Царськосільська школа, заснована 1843 р., якою опікувалася дружина Миколи I імператриця Олександра Федорівна. Школа перебувала на утриманні Духовно-учбового управління Святішого Синоду. Такі ж школи невдовзі були відкриті у Солигаличі (1845 р.; 1848 р. переведена до Ярославля), Казані (1853 р.) та Іркутську (1854 р.). Програму навчання в таких школах складали: Закон Божий (катехізис та основи біблійної історії), читання та письмо, граматики та церковний спів [9, с. 212–213].

Зрештою, оцінюючи стан духовної освіти у середині XIX ст. обер-прокурор М.О. Протасов відзначав, що освітня реформа 1839 р. досягла своєї мети, адже «вновь рукополагаемые священники, по отзывам преосвященных, большей частью известны благим поведением, внимательным и внятным совершением богослужения и таинств, наставляют прихожан не только в храмах, но и в домах при исправлении треб. Многие приглашаются помещиками давать их детям уроки, изучившие науки сельского хозяйства и врачевания на деле помогают прихожанам в болезнях и домашнем быту, внушая пользу трудолюбия» [33, арк. 122 зв. – 123]. Але цілком виправдане прагнення уряду охопити освітою якомога більше осіб духовного стану призвело до того, що у середині XIX ст. у духовних навчальних закладах спостерігався надлишок учнів, що зрештою спонукало Святіший Синод скасувати обов'язкове навчання синів духовенства у духовних школах, відкривши їм доступ до світських навчальних закладів. Ще раніше, у 1842 р. через нестачу священницьких посад, випускників семінарій було дозволено приймати на державну службу [6].

Загалом, у 1825 р. налічувалося 3 духовні академії (Санкт-Петербурзька, Московська, Київська), 39 семінарій, 128 повітових духовних училищ та 170 церковнопарафіяльних шкіл. Кількість учнів з 29 000 у 1808 р. зросла до 45 551, з них 12 249 отримували іменні парафіяльні стипендії.

У 1850 р. в Російській імперії діяли 4 академії (у тому числі відновлена 1842 р. Казанська академія), 47 семінарій (у тому числі 6 нових та 2 відновлені після приєднання 1839 р. уніатів Білорусії до православної церкви, а саме – Литовська та Полоцька), 182 повітові духовні училища та 188 церковнопарафіяльних шкіл. Загальна чисельність учнів складала 61 335, з яких 19 210 були іменними парафіяльними стипендіатами.

Майно шкіл 1824 р. оцінювалося у 10 463 000 руб. сріблом, 1849 р. – 15 789 200 руб. Відсотки від церковних коштів, які були покладені до банку для «приросту», становили: 1824 р. – 591 000 руб., 1849 р. – 828 500 руб. За той же період прибутки від продажу церковних свічок зросли з 431 360 руб. до 826 000 руб. Видатки Духовно-навчального управління Святішого Синоду за ці 25 років подвоїлися і 1849 р. склали 1 655 980 руб. [40, с. 180].

У 1836 р. було збільшено видатки на зарплатню викладачам семінарій і духовних училищ, а також ремонту шкільних приміщень [28, арк. 79]. Посадові оклади викладачам духовних навчальних закладів усіх рівнів зросли на 80–100%. З цією метою з державного бюджету було виділено 468 225 руб. Збільшився і розмір іменних стипендій. Бюджет академій зріс з 78 000 до 91 600 руб., а Санкт-Петербурзької – майже до 150 000 руб. [27, с. 147–148, 164, 168; 9, с. 209–211]. У цілому ж, витрати Комісії духовних училищ у 1836 р. становили 3 900 701 руб., що на 3 584 155 руб. більше у порівнянні з 1835 р. З них 2 775 812 руб. було спрямовано на утримання духовних училищ [28, арк. 78 зв. – 79]. Таким чином, 1836 р. щодо фінансового забезпечення духовних навчальних закладів можна вважати переломним.

Таким чином, реформування духовної освіти в роки правління Миколи I значною мірою зачіпало внутрішнє життя духовних навчальних закладів. Освітні реформи були спрямовані на зменшення наукоємкості предметів, переорієнтацію навчання на більшу практичну користь для сільських священиків, а відтак – і для населення парафій. Загалом реформа 1839 р. не внесла кардинальних змін, які б покращили систему духовної освіти в Російській імперії, а лише посилила її бюрократизацію. У педагогічній та науковій сферах і надалі панувало чернецтво, яке допускало біле духовенство і світських учених до академічних кафедр лише як виняток. Реформи М.О. Протасова в галузі духовної освіти не мали завершеного характеру і лише загострили незадоволення станом духовної освіти в імперії. Спостерігалися намагання запровадити у духовну освіту однотипність, шаблонність викладання задля виховання такої ж свідомості. Сфера духовної освіти перетворилась на один з важелів впливу держави на свідомість духовенства, а через нього – на увесь народ. Уряд цілеспрямовано насаджував і заохочував консервативну систему виховання у духовних навчальних закладах. В освітніх реформах доби Миколи I, як і в інших сферах життя та діяльності Церкви, яскраво простежується тенденція до одержавлення Церкви, перетворення її на одну з ланок державного апарату.

Джерела та література:

1. Благовидов Ф.В. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II / Ф.В. Благовидов – Казань: тип. Имп. Ун-та, 1891. – 374, IVс.
2. Богданов А.С. Жизнь архимандрита Никодима (Казанцева) (впоследствии епископа Енисейского) / А.С. Богданов // Богословский вестник. – 1910. – №1. – С. 59–77; №2. – С. 291–304; №3. – С. 404–427; №11. – С. 515–552; №12. – С. 623–657.
3. Д.И. [Ростиславов]. Записки Д.И.Ростиславова, профессора Санкт-Петербургской духовной академии / [Ростиславов] Д.И. // Русская старина. – 1880. – Т.27. – №1. – С. 1–38; №3. – С. 545–572; №4. – С. 681–704; Т.28. – №5. – С. 35–68; №6. – С. 179–218; №7. – С. 385–408; 1882. – Т.33. – №1. – С. 67–86; №2. – С. 263–290; №3. – С. 657–672. – Т.34. – №6. – С. 585–614; 1884. – Т.42. – №6. – С. 495–518; Т.43. – №7. – С. 87–104; №8. – С. 289–312; 1887. – Т.56. – №11. – С. 445–470; 1888. – Т.57. – №1. – С. 87–107; Т.59. – №7. – С. 63–88; 1892. – Т.76. – №12. – С. 528–562; 1893. – Т.77. – №1. – С. 121–151; №2. – С. 448–480; №3. – С. 657–666; Т.78. – №4. – С. 61–80; Т.79. – №9. – С. 590–609; Т.80. – №10. – С. 144–161; 1894. – Т.81. – №6. – С. 95–119; Т.82. – №9. – С. 3–21; №12. – С. 53–81; 1895. – Т.83. – №3. – С. 93–111; №4. – С. 57–69; №6. – С. 47–60.
4. Богемская Н.Н. Реформа системы образования Русской Православной церкви и ее влияние на последующую деятельность духовенства (1860–1880 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Богемская. – СПб., 2004. – 250 с.
5. Вишленкова Е. Духовная школа в России первой четверти XIX века / Елена Вишленкова. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1998. – 184 с.
6. Высочайше утвержденное от 24 декабря 1842 г. Мнение Государственного Совета О праве церковнослужителей и детей их, по окончании курса в духовных семинариях, вступать во все ведомства гражданской службы // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XVII. – Отделение второе. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1843. – №16376.

7. Герасимова Н.Е. Среднее духовное образование в Ярославской и Костромской губерниях во второй половине XIX – нач. XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н.Е. Герасимова. – Ярославль, 2001. – 28 с.
8. Глубоковский Н.Н. По вопросам духовной школы (средней и высшей) и об Учебном комитете при Святейшем Синоде / Н.Н. Глубоковский. – СПб.: Синодальная тип., 1907. – 148, [8] с.
9. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви: в 4-х вып. / А.П. Доброклонский. – М.: Унив. тип., 1893. Вып. 4: Синодальный период. 1700–1890. – 1893. – 441с.
10. Елисеев Г.З. Из далекого прошлого двух академий / Г.З. Елисеев // Вестник Европы. – 1891. – №1. – С. 289–311.
11. Знаменский П.В. История Казанской духовной академии за первый (дореформенный) период ее существования (1842 – 1870-е годы): в 3-х вып. / П.В. Знаменский. – Казань, 1891–1892.
Вып. 1. – 1891. – 381 с.
Вып. 2. – 1892. – 593 с.
Вып. 3. – 1892. – 467 с.
12. Знаменский П.В. Основные начала духовно-училищной реформы Александра I / П.В. Знаменский. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1878. – 42 с.
13. Из подольской старины // Русская старина. – 1911. – Т. 146. – №6. – С. 570–575; Т.147. – №8. – С. 196–219; №9. – С. 385–399. Т. 148. – №10. – С. 80–97; №11. – С. 299–312. №12. – С. 541–555.
14. Именной, данный Синоду от 6 декабря 1829 г. Указ Об усилении вящих способов к образованию духовного юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. IV. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – №3323.
15. Крюковский В. Около Бурсы / В. Крюковский // Русская старина. – 1910. – Т.144. – Кн. 10. – С. 49–70; 1911. – Т.146. – Кн. 4. – С. 212–230; Т. 146. – Кн. 5. – С. 437–452; Т.146. – Кн. 6. – С. 578–582.
16. Леонтий (Лебединский), митрополит Московский. Мои заметки и воспоминания / митрополит Московский Леонтий (Лебединский) // Богословский вестник. – 1913. – №9. – С. 142–170; №10. – С. 310–331; №11. – С. 610–623; №12. – С. 803–820; 1914. – №1. – С. 137–153; №2. – С.279–295; №3. – С. 538–560.
17. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX вв. / Сост. С. Рождественский. – СПб.: б.м., 1910. – 413 с.
18. Можарский А.П. Старая Казанская академия / А.П. Можарский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1877. – Кн. 2. – №4–6. – С. 21–164.
19. Морошкин М.Я. Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I / под ред. Н.Ф.Дубровина: в 2 ч. / М.Я. Морошкин // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1902. – Вып. 113.
Ч. 1. – 1902. – 468 с.
Ч. 2. – 1902. – 404 с.
20. Никодим (Казанцев). О Филарете, митрополите Московском, моя память / Никодим (Казанцев) [С предисл. и прим. архим. Григория] // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – 1877. – Кн. 2. – С.I–V, 1–116.
21. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – 3-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 448 с.
22. Осипов О.В. Церковно-приходские школы Оренбургской епархии (1864–1917) / О.В. Осипов. – Челябинск: Челябинский гос. педагог. университет, 2004. – 261 с.
23. Письма духовных и светских лиц к митрополиту Московскому Филарету (с 1812 по 1867 гг.) / А.Н. Львов. – СПб: Типография А.П. Лопухина, 1900. – 700 с.
24. Письма митрополита Филарета к С.Д.Нечаеву. 1833 г. // Русский архив. – 1893. – Кн. 1. – №1. – С. 42–48; №2. – С. 120–146.
25. Высочайше утвержденное от 1 марта 1839 г. Положение о Духовно-учебном управлении при Святейшем Синоде // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XIV. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – №12070.

26. Преображенский И.В. Духовенство и народное образование / И.В. Преображенский. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимов, 1900. – 97 с.
27. Преображенский И.В. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. / И.В. Преображенский. – СПб.: Синод. тип. ценз., 1895. – 107 с.
28. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 797, оп. 97, спр. 554.
29. РДІА. Ф. 797, оп. 97, спр. 562.
30. РДІА. Ф. 797, оп. 97, спр. 564.
31. РДІА. Ф. 797, оп. 97, спр. 566.
32. РДІА. Ф. 797, оп. 97, спр. 568.
33. РДІА. Ф. 797, оп. 97, спр. 584.
34. Ростиславов Д.И. Петербургская духовная академия до графа Протасова. Воспоминания / Д.И. Ростиславов // Вестник Европы. – 1872. – Т.4. – №7. – С. 219–243; №8. – С. 664–706; №9. – С. 152–207.
35. Ростиславов Д.И. Петербургская духовная академия при графе Протасове. 1836–1855. Воспоминания / Д.И. Ростиславов // Вестник Европы. – 1883. – Т.4. – №7. – С. 121–187; №8. – С. 581–611.
36. Савва (Тихомиров), архиеп. Хроника моей жизни. Автобиографические записки: в 9-ти т. / архиеп. Савва (Тихомиров). – Сергиев Посад: 2-я типография А.И. Снегиревой, 1898–1911.
Т.1 (1819–1850 гг.). – 1898. – 511, XVI с.
Т.2 (1851–1862 гг.). – 1899. – 802, XXIV с.
37. Скалой В. Духовенство и народная школа / В. Скалой // Русская мысль. – 1885. – №3. – С. 155–180.
38. Смирнов С.К. История Московской Духовной Академии до ее преобразования. 1814–1870 / С.К. Смирнов. – М.: Университетская типография, 1879. – 632, XVI, [2] с.
39. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917 / И.К. Смолич // Макарий (Булгаков). История Русской Церкви: в 9 т. / Макарий (Булгаков) – М., 1995–1997.
Т.8. – Ч.1. – 1996. – 799 с.
40. Специальные капиталы Святейшего Правительствующего Синода. – СПб.: Синодальная типография, 1914. – 220 с.
41. Сушко А.В. Духовные семинарии в России (до 1917 г.) / А.В. Сушко // Вопросы истории. – 1996. – № 11–12. – С. 107–113.
42. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX веке: в 2 т. / Б.В. Титлинов. – Вильно: Типография «Артель печатного дела», 1908–1909.
Т.1: Время Комиссии Духовных училищ. – Ч.1–2. – 1908. – 383 с.
Т.2: Протасовская эпоха и реформы 60-х годов. – Ч.1–2. – 1909. – 421 с.
43. Филарет (Дроздов) митр., Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам / Под ред. Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского: в 5. т. / митр. Филарет (Дроздов). – СПб., 1885–1887.
Т.1. – 1885. – 510, XII с.
Т.2. – 1885. – 486, X с.
Т.3. – 1885. – 600, XV с.
Т.4. – 1886. – 613, XIII с.
Т.5. – 1887. – 1034, XV с.
44. Харлампович К.В. Казанская Духовная Академия новая. 1842–1907 / К.В. Харлампович // Православная богословская энциклопедия. Приложение к журналу «Странник». – 1907. – Т.8. – Стб. 702–853.
45. Харлампович К.В. Казанская духовная семинария. 1818–1842. К.В. Харлампович // Православная богословская энциклопедия. Приложение к журналу «Странник». – 1907. – Т.8. – Стб. 692–702.
46. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.О. Ципляк – Чернігів, 2012. – 20 с.
47. Чистович И.А. История Санкт-Петербургской Духовной Академии / И.А. Чистович. – СПб.: Типография Якова Трея, 1857. – 458, 2 с.

Елена Приходен

ДУХОВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX СТ.

В статье дана характеристика состоянию духовного образования в Российской империи во время правления императора Николая I. Доказано, что во второй четверти XIX в., несмотря на проведенные реформы в сфере образования, уровень образованности большинства священнослужителей оставался неудовлетворительным, что было одной из причин низкого авторитета духовенства в обществе.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Святейший Синод, Николай I, духовенство, духовное образование, обер-прокурор, Н.А.Протасов.

Olena Prykhodon

THEOLOGICAL EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND QUARTER OF THE 19TH CENTURY

The article focuses on the conditions of theological education in the Russian Empire during Nicholas I's reign. The author maintains the idea that in the second quarter of the 19th century the cultural level of the majority of clergymen remained scant in spite of the educational reforms. The author considers it to be one of the reasons of low prestige of the clergy in the society.

Keywords: Russian Orthodox Church, Most Holy Synod, Nicholas I, clergy, theological education, Chief Procurator, N.A. Protasov.

УДК 37(091)(477.51)«1840»

Аліна Торубара

**СТАТУТ НІЖИНСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛІЦЕЮ
КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА 1840 р.**

Статтю присвячено Статуту Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька 1840 р., який визначав засади і принципи організації навчального процесу та життєдіяльності цього важливого осередку юридичної освіти і науки на Лівобережній Україні.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька, Статут навчального закладу, юридична освіта

Створений у 1840 р. Юридичний ліцей князя Безбородька являв собою важливу ланку в історії Ніжинської вищої школи, заснованої в 1805 р. у форматі Гімназії вищих наук. Цей навчальний заклад залишив помітний слід у вітчизняній історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування. Втім, його діяльність досі не була об'єктом спеціального дослідження. Дореволюційна історіографія проблеми вичерпується оглядовим нарисом І. Сребницького [6, с. 117–132; 7, с. 13–39] та життєписами директорів, провідних професорів і відомих вихованців Ніжинського юридичного ліцею []. На сучасному етапі діяльність цього навчального закладу в контексті історії Ніжинської вищої школи знайшла відображення у працях Г. Самойленка та О. Самойленко [3; 4; 5]. У статті Л. Міхневича стисло окреслено специфіку підготовки фахівців у Ніжинському юридичному ліцеї [2]. Значний інтерес становлять документальні публікації російського науковця А. Єгорова з історії ліцеїв як своєрідного різновиду навчальних закладів [1].

Для подальшого всебічного висвітлення діяльності Ніжинського юридичного ліцею необхідно актуалізувати комплекс джерел, що зберігається в архівосховищах, а почасти був опублікований на сторінках малодоступних на сьогодні відомчих видань. Важливе місце у структурі джерельної бази належить, зокрема, Статуту Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, затвердженому імператором Миколою I 24 квітня 1840 р., який публікується нижче. Він окреслив правове поле його діяльності, структуру і принципи організації навчального процесу. Цей документ засвідчив суто утилітарний характер вишколу майбутніх правників, чим, власне, Ліцей відрізнявся від юридичних факультетів тогочасних університетів. Ішлося про підготовку юристів-практиків, озброєних необхідними знаннями і навичками для успішної діяльності в якості чиновників судових установ, слідчих, нотаріусів, державних службовців. Відтак викладання мало на меті ґрунтовне вивчення і засвоєння законодавства, передусім Зводу законів Російської імперії, а не права як явища.